

SÖTÉT ALTEREGŐ

**VAN-E LENGYELORSZÁGNAK
NAGYHATALMI ÖRÖKSÉGE?**

Polityka, 2010. április 20.

Téved, aki azt hiszi, hogy a lengyel történelem miatt mi mentesek volnánk a birodalmi gondolkodás kategóriáitól. A mi történelmünkéről is szól Edward Said lengyelül nemrég kiadott, *Kultúra és imperializmus* című könyve.

A több mint tizenöt éves művet még ma is (és alighanem még jó ideig) az imperialista kultúráról szóló legmélyebb tanulmánynak tartják. Egyből látható, hogy a szerzőt egyáltalán nem a gazdasági folyamatok, a katonai hódítások vagy a *cordon sanitaire* és az egész népességet veszélyeztető kórokozók globális beáramlásának kérdése érdekli. Said egész pontosan a nyugati – főként az angol, francia és amerikai – prózát vizsgálja: a *Robinson Crusoe*-t, a *David Copperfield*-et, *A sötétség mélyéit*, *A mansfieldi kastélyt*. Olyan szerzőket, mint Shakespeare, Defoe, Conrad, Jane Austen, Naipaul. Leginkább az Afrikát, Indiát, a Távol-Kelet országait, illetve Ausztráliát és a Karib-térséget érintő vonatkozások foglalkoztatják. Ugyanakkor amilyen könnyű elfogadnunk, hogy Shakespeare Caliban vagy Conrad Kurtz alakjában a birodalmi gondolkodás reprezentánsait állította elé, ugyanezt nehezen tételjezzük föl a főúri világról vagy az angol nemessegről szóló regények kapcsán.

Said következetesen nyomtatékosítja, hogy nemcsak azért olvasa Camus-t és Shakespeare-t, hogy „a legjobb dolgokkal” kerüljön érintkezésbe, „amelyeket csak ismerünk, amelyeket eddig kitaláltak”, hanem hogy bepillantasson az e műveket megszőlő kultúrába. E kultúra pedig – főként a XIX. és a XX. században – menthetetlenül és agresszívan összekapcsolódott a nemzettel vagy az állammal. A *mi* és az *ők* közötti határok fölépítésére ösztönzött, megszüntette a normalitást és a devianciát, nagy harci erejű identitásmodulokat szolgáltatott. A kuta-

tó feladata tehát, hogy összekösse „a rabszolgaságnak, a gyarmati vagy faji elnyomásnak, más népek birodalmi leigázásának kételyeket ébresztő gyakorlatát” az „e gyakorlatot folytató társadalmak költészetével, irodalmával, filozófiájával”.

Az egyik legsúlyosabb fölismerés, amelyre a könyv írása során ráeszmélt, vallja Said, az, milyen nagy volt a konformizmus uralma. Számos, ma is csodált művészen volt ellenérzés hazája gyarmatosító gépezetével szemben. A kritikai művészet ideje természetesen csak később érkezett el, mégsem lehet elválasztani az alkotások művészi nagyságát szerzőjüknek a rasszizmusról vagy a rabszolgaságról vallott nézeteitől. Már csak azért sem, mert műveik nem pusztán tükröt tartottak a birodalmi ideológiának, de – jelentőségüknek köszönhetően – legitimálták is azt. Carlyle és Ruskin esztétikai elméleteinek régóta egymást követő értelmezései alig fordítottak figyelmet arra, hogy mondanójuk a gyarmatosított népek alacsonyabbrendűségéről alkotott meggyőződéseket is alátámasztotta. Dickens a kereskedői szellemiségről és a korlátlan gazdasági terjeszkedésről írva olyan „érzelmi struktúrát” vázol föl, amelyet az imperialista világnézet normái alapoztak meg. Kultúra és imperializmus viszonya ugyanakkor nem minden esetben jelent meg ilyen fátyolos, öntudatlan, szubtilis módon. Hiszen Kipling, a birodalom egyik legtehetségesebb trubadúrja, hatalmas mértékben járult hozzá ahhoz, hogy India lakosait szolgai és egyéb sötét szerepekben mint együttműködésre képtelen bennszülötteket szemlélje a világ. E nyugati mű nagyságával elérte esztétikai és filozófiai céljait – tekintélyével azonban egyúttal a társadalmat is megnyerte a gyarmatosító terjeszkedésnek.

Said meggyőző és a leggyakrabban szomorúan igaz. Kitaró elemzése nemcsak a művészeti szalonokról alkotott széplelkű nézeteink fölülvizsgálatára készített, hanem a jelentésről is kérdéseket vet föl. Hiszen éppen ennek az irodalmi kánonnak az örökösei vagyunk. Ezzel a hagyattal együtt vajon a vele járó gondolkodásmódot, az imperialista „érzelmi struktúrát” is átvettük?

AZ ELMARADOTT KELET

Edward Wadie Said jelképesen egyesítette magában az uralkodó és az „uralt” világ jegyeit. Már a nevével is: keresztneve az angol királyok között is kedvelt volt, vezetékneve jellegzetesen közel-keleti. Az anglikán egyházhoz tartozó palesztinként az arab és angol nyelvben egyformán jártos volt. Jeruzsálemben született 1935-ben, 1948-tól, Izrael állam megalakulásától fogva Kairóban nevelkedett, majd Nyugaton élő palesztin arab menekültként lett az összehasonlítható irodalom tudósa. 2003-ban New Yorkban bekövetkezett haláláig aktív tudományos és politikai életet élt. *Orientalizmus* című könyvének megjelenése után nevezték el a posztkolonializmus elméleti megalapozójának. Ha elfogadjuk, hogy az ún. új humanisztika (a *gender studies* és a *cultural studies*) alapjául a posztkolonializmus szolgál, azt is elismerjük, hogy ez az 1978-ban kiadott könyve nyomán alakult így.

Said ebben amellet érvel, hogy a Nyugat az egész Keletet, lakosait, különféle kultúráit és egymástól eltérő történeti útjait egy kalap alá veszi, és a valóságot teljesen eltakarázó képzetek leszűkített gyűjteményét bocsátja helyettük rendelkezésünkre. A Nyugat politikai, társadalmi, hadi, ideológiai, de még tudományos és művészeti szempontból is megalkotta a maga Keletét. Homérosz műveitől kezdve Nervalon, Flaubert-en, Chateaubriand-on és Kiplingen át megszámlálhatatlan emlékiratíróig, költőig, íróig, festőig. A Kelet ősidők óta az emlékezetünkbe vésődő kalandok, történetek helyszíné, magukkal ragadó tájképek, egzotikus lények hazája. Hőség, por, lármás piac, kurtizánok, hárem, zsarnoki hatalom, fényűzés a diskurzus fő kliséi. A „titokzatos Kelet” képei köszönnek bennük vissza, a kínai és arab szellemiség olcsó átszűrődése, a civilizáció kiterjesztésének gondolata, valamint a testi erőszak alkalmazásának kényszere, mintha a Kelet lakói nem akarnának helyesen viselkedni, vagy pedig állandóan lázongának. Bármint gondoljunk is róluk, lévén mások, mint mi, uralkodni kell fölöttük.

Said számára nem volt kétséges, hogy a művészek és a haderő ilyes együttműködése olyan helyzetet teremtett, amelyben „a Kelet jóformán kizárólag európai kitalálmánnyá”, „a »Kelet« és a »Nyugat« ontológiai és ideológiai megkülönböztetésére alapozott gondolkodásmóddá” vált. A Nyugat szemében a Kelet a paradigmikus Másik, az alteregó, melyben testet ölt mindaz, amitől a nyugati emberek félnek, vagy amit szégyellnek magukban. A Keletről szóló közbeszéd egyfelől lehetővé tette a Nyugat uralmának igazolását (olyan tanácsalano, önállólanok, fatalisták, elmaradottak...), másfelől Európa a gyarmatosított Kelet visszfényében lelhetette meg önmeghatározását, mintegy a Kelet arcképe, eszméi, jellege, tapasztalatai ellenpontjaként.

Az elemzések új modelljét az – olykor burkolt, szívszaggató verssorok között vagy nagy festői művek vásznán rejtőző – uralmi minták vizsgálata adta, amelyet Said kezdeményezett. Indiai történészekből, politológusokból és antropológusokból – *Subaltern Studies Group* néven – hamar megalakult az indiai gyarmatok legalsó társadalmi rétegét érintő diskurzust vizsgáló csoport. A témában Gramsci *subalternitá* kifejezése bizonyult kulcsfogalomnak, a latin alapszó elsősorban beosztott, alacsonyabb rangú tisztet jelent, tágabb értelemben pedig függésben lévő, alárendelt, néma személyt, aki aláveti magát a hegemoniának, és maga is annak a terméke már. Az indiai *subaltern*eket rendre figyelmen kívül hagyta a hivatalos – mind a gyarmatosító, mind a függetlenségre törekvő – indiai elitet történetírása.

Ebben az összefüggésben a *sati* szertartásának magát alávető indiai özvegyasszony vált jelképes alakká: a nő, aki férje holttestével együtt önként elégeti magát a máglyán. Gayatri Chakravorty Spivak *Can the Subaltern Speak?* című, híres, 1988-as cikkében neki kísérelt meg hangot kölcsönözni. A megözvegyült nő politikai képviselőt híján maradt, mind a brit igazságszolgáltatás, mind a *Rigvéda* és a *Dharmaszaszt*ra hagyományos szövegei a maguk szájze szerint kezelték. Más-más

módon mindkét uralmi ág átvette fölötté a hatalmat. „A fehér férfiak védik a barna nőt a barna férfiaktól” – így fejezték ki jelképesen a szokás 1829-es betiltását. „A nő maga is meg akar halni”, szöjt a hagyomány útmutatása. Lényegében mindkettő teljesen süket az özvegyasszony hangjára.

A FANATIKUS BALKÁN

Milica Bakić-Hayden, a balkáni és déli-ázsiai vallások és társadalmi rendszerek kutatója figyelt fel arra, hogy a Said által rekonstruált orientalizmus sok más irodalmi – főként az irodalmi képzelet talaján álló – diskurzus modelljéül szolgálhat. Emiatt beszélnek az orientalizmus reprodukciójáról a világ egyéb részein.

Az átlagos médiafogyasztó nem kerülhette el a találkozást a Balkánt címkéző újságírói leírásokkal: katalan, az öreg kontinens alhasa, a törzsi háborúk területe. Természetesen vannak még további, hasonló közhelelyek: fanatikus focidrukkerek, nacionalista turbofolk, vérbosszú, minden átmenet nélkül a fogyasztói posztmodernítésba forduló oszmán középkor. A Balkánt még a komoly megközelítések is az európaivá válás rögs útját taposó, kvázikeleti, nem egészen civilizált régióként mutatják be. Áldemokrácia és műliberalizmus. Óhatatlan szükség mutatkozik hát – akárcsak a Keleten – a modernizációs folyamatra és a nyugati szakértői felügyeletre. A balkáni régió európaizálódásához

föltétlen szükség van a nyugati szabványok – a racionalizmus, a szekularizáció, a szabad kereskedelem és ipar – bevezetésére. Maria Todorova, *A képzelt Balkán* (1997) szerzője imponálóan foglalja össze a Balkánról szóló nyugati diskurzust. Következtései hasonlóak ahhoz, amit Said az *Orientalizmusban* fogalmaz meg: „A Balkán Európa hódoltjává, anticivilizációjává, alteregójává, sötét oldalává vált, amely raklapnyi hátrányos címkére szolgált rá, s amellyel szemben az »európai« »Nyugat« megalkotta hízelgő önarcképét.”

Mindazonáltal ami a Balkánt megkülönbözteti a Kelettől, az a realitása: e terület a történelmi és földrajzi valóságban is létezik, ami a „Keletről” nem jelenthető ki ilyes bizonyossággal. Mi több, a balkanizmus todorovai rekonstrukciója nem viszonylag távoli, hanem egyenesen szomszédos régiót érint, autóval egy napi járásra Lengyelországtól. Vajon a lengyel történelemre és kultúrára illenek-e a posztkolonialista elméletek?

Lengyelország nem volt gyarmatosító ország. Ez a bevett álláspont, amely ugyanakkor kevésbé veszi számításba az egykori lázas igyekezetet, hogy a Lengyel Köztársaság távoli területek és népek fölött uralkodó birodalommal váljon. Emlékezetes Stefan Sztolc-Rogoziniński 1882-es kameruni expedíciója. Hivatalosan fölfedező út volt, valódi célja szerint azonban lengyel telepek számára keresett helyet. Mindennek az 1885-ös berlini szerződés szabott határt, amely egész Kamerunt német fönnhatalóság alá vonta. Lengyelország visszanyert függetlensége fölszította a nagyhatalmi törekvéseket. 1927-ben perui telepek létesítésével kísérleteztek, 1929-ben ültetvényesekből (pl. Gebethner és Zamoyski) álló csoport utazott Angolába, 1934-ben Libériában létesült is néhány lengyel ültetvény, a kormány lépéseket tett fölt vagy Kamerun megszerzésére is. A Mariusz Zaruski irányítása alatt álló Tengerészeti és Gyarmati Társaság (*Liga Morska i Kolonialna*) a háború előestéjén közel egymillió tagot számlált. Jelentékeny telepescsoportot mégis egyedül a braziliai Paranái államban sikerült letelepíteni. Gyarmatról szó sem lehetett.

1 ■ Juliusz Gebethner és Michał Zamoyski (utóbbi a „Polangola” lengyel gyarmati társaság képviselőjeként is): ismert lengyel telepek. (A lábujgyezetek a fordító megjegyzései.)

2 ■ Lengyelül: Kresy. A régi Lengyelország keleti, ma a volt szovjet tagállamokhoz tartozó területeit, valamint határidékük közvetlen szomszédságát jelöli.

3 ■ A magyar „szittyá” megfelelője.

4 ■ Slepiorod: ukrán település. Lengyel jelene: „vak törzs”, „vakon született”.

5 ■ Orzawiec (Oravec) és Csertomilk: patakok Ukrajnában.

6 ■ Ukrán Felkelő Hadsereg: 1942–44 között működő ukrán nacionalista haderő, egyszerre küzdött a németek és a szovjet partizánok ellen.

7 ■ Lengyelországot az egyes régiói fejlettségi szintje alapján belföldi kutatók hagyományosan A, B és C kategóriára osztották. Az A a nyugati, a B a jelenlegi keleti részt jelöli, a C pedig a második világháború után elcsatolt részeket.

A POKOLI KELETI VÉGEK²

Jóllehet a történelmi anyagban nincs a gyarmatosítók örökségével rokon elem, az érzelmi struktúra egyáltalán nem áll távol attól. A „szarmata”³ Lengyelország számára a Kelet ugyanis a közvetlen szomszédokat jelentette, nem pedig hosszú hadjáratok célpontját, mint London, Róma vagy Brüsszel számára. A keleti érdeklődés nyoma tetten érhető az irodalomban, a színházban, az operában, a festészetben, a gyűjtőszemélyekben, a szokásokban, a szakácsművészetben, hatása érvényesül az ünnepélyek, jelmezbálok, parádék szervezésében, a főveges fűvőszenekarok, valamint gárdák alapításában. A mindenképp a Kelet bűvkörébe vonódó alkotók egyike, Jan Matejko 1872-ben vetődött el Isztambulba, ahol elmeséltek neki egy történetet egy lengyel katonáról és egy háremhölgy tiltott szerelméről, amely a hitszegő nő halálával végződött. Ennek ihletésére festette meg a *Boszporuszba fojtott nő* című képét, amelynek szellemisége nemigen üt el attól, amit Said az orientalizmus fősodrának tekint.

Senki sem fogható mindazonáltal Henryk Sienkiewiczhez, aki alkalmasint a legnagyobb lengyel „orientalista”. Ha Said ismerte volna a *Tűzzel-vassal*t, bizonyára még élesebben fogalmazott volna. Miért? Sienkiewicz fölöttébb meggyőző erővel kapcsolta össze a mítikus és a történelmi időtávlatot: a történet alapvetően a zaporozsjei kozákok székelye és Varsó között játszódik, e távlat enyészpontja pedig a pokol, vagyis Lengyelország keleti végei. Jeremi Wiśniowiecki herceg egyszer olyan „néma léptekkel” merészkedett el a végekig, „hogymár a nyomát sem lehetett észrevenni az embernek”; akik a hadjárat élén haladtak, megesküdtek rá, „mintha már látni vélnék ama *finest*, ahol az *orbis terrarum* véget ér”. Föltehetjük tehát, hogy ha nem maga a pokol is, legalábbis a pokol tornáca forog szóban; ezt a benyomást erősítik a pompásan megválogatott helységnevek: ellenséges pogány szentély, Slepóród,⁴ Orzáwicz, Ördög-szoros, Csertomlik.⁵ A keleti végek a szellemek és kísértek, „csúszómászók, lábatlan gyíkok,

tíz könyék hosszú, férfikar vastagságú, óriás vakkígyók” birodalma.

Sienkiewicznél a keleti végek bennszülöttjei a kultúra és a természet, a civilizáció és a vadon, a Nyugat és a Kelet közötti ellentét negatív oldalát személyesítik meg. Wiśniowiecki országában még a pusztai táj is virágzott, utakat építettek, szabályozták a folyókat, „rend, béke, igazságosság és bőség uralkodott az összes hercegi földön”. Azon túl, a modernizáció hatósugarát elhagyva, minden tökéletesen másként volt. A vad mezőkön félig emberi, félig állati teremtmények, emberszabású, ám vallástalan lények élnek, akik még a halottaikat sem temetik el. A megnevezések félreérthetetlenek – teljesen vad és oktalan „csobánok”, ukrán „kocsisok”, „csavargók”, „jöttmentek”, kozákok. Valamint a „horda”, a teljességgel egyénietlen és egyénítetlen, milliószámra fölbukkanó „barbárok” fogalmi ernyője.

Sienkiewicz többször bemutatta a horda szokásait: „a lerészegült horda szörnyű süvítéssel vetélkedett egymással, hogy melyikük férközzék közel az áldozatokhoz, majd lábbal tiporták őket és testüket darabokra tépték”; Korsuńban „a horda testcsoportokért ölte egymást, kéjesen kenték be arcukat és mellüket a vérrel, nyakuk köré tekerték a még gőzölgő beleket. A férfiak lábánál fogva megragadták a zsidó kisfiút, és örült nevetés közepette darabokra tépték”; Czehrynben „a kásás üstöt övező tűzben legyilkolt nők teste hevert, éjjel tivornyát jártak fölötté, [...] a harc után gúllát formáltak a legyilkolt és megsebesített katonák fejéből”; Prochorowcénél „fúróval kifúrták a nemesek szemét, fejüket pedig kövek közé préselték”...

Figyeljünk föl a központi jelentőségű körülményre: Sienkiewicz képei beidegződtek az általános képzeletbe, az ő leírásaiból született meg az a kánon, amelynek szellemében az egész XX. században nevelték és oktatták a fiatal lengyel polgárokat. A posztkolonialis érzelmi struktúra – hisz a „keleti végek” mintegy az anyaország gyarmatait jelentették – nagyon erős és látványos alapokra támaszkodott. A hatása könnyen tetten érhető, nem véletlen az Ukrán Felkelő Hadsereg hordáinak tulajdonított

kegyetlenkedésekről szóló történetek meghökkentő hasonlatossága Sienkiewicz apokaliptikus látomásaihoz.⁶

A politikai elit ama – nyilvánvalóan humanista indíttatású – elképzelése, hogy mi – azaz a nyugati és európai szakértők – segítsük a fehér-orosz, ukrán, majd az iraki és az afganisztáni átalakulást, a posztkolonialis szemlélet mai megnyilvánulása. A felsőbbrendűség érzése, a küldetéstudat, a paternalizmus, az a meggyőződés, hogy mi uraljuk a világunkat, amazok viszont önállóan képtelenek életfeltételeik megteremtésére, a birodalmi ideológia alapvető tételeit termeli újra. Ugyanebből a sémából nőtt ki a keleti határvidék, a B és a C Lengyelország,⁷ a XXI. századi Lengyelország egyfajta belső Keletének képe. Ezek a mai, fiktív keleti végek: az átalakulásra fölkészületlen területek és népek, régi korok maradványai, élő kövületek, csak a mi erőfeszítésünkkel emelhetők ki az elmaradottságból és közelíthetők a nyugati átlaghoz.

„Az imperializmus legrosszabb és legellentmondásosabb hagyománya – mutat rá Said –, hogy elhittette az emberekkel: kizárólag fehérek vagy feketék, nyugatiak vagy keleti-ek léteznek.”